

Кравчук О. М., Калитко С. Л., Марценюк Н. М. Олександр Потоцький – Летичівський повітовий староста (1918 р.) // «Деражнянщина: минуле і сучасне»: Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції. – Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2013. С. 230-239.

*О. М. Кравчук, С. Л. Калитко, Н. М. Марценюк
м. Вінниця*

ОЛЕКСАНДР ПОТОЦЬКИЙ – ЛЕТИЧІВСЬКИЙ ПОВІТОВИЙ СТАРОСТА (1918 Р.)

У статті висвітлено управлінську діяльність О. Потоцького на посаді Летичівського повітового старости в період гетьманату 1918 р. на тлі подій, що відбувалися в Подільському регіоні, крах спроб реставрації дореволюційних політичних та соціально-економічних відносин.

Ключові слова: Летичівщина, Деражня, О. Потоцький, гетьманат, австро-угорські війська, партизанський та повстанський рух.

Всебічне дослідження подій Української революції початку ХХ ст. вимагає висвітлення в регіонах діяльності політичних діячів, посадовців, зокрема, тих, що не належали до партії більшовиків. Тривалий час замовчувалася не лише їх діяльність, а навіть їх прізвища.

У часи гетьманату П. Скоропадського нинішня Деражнянщина знаходилася в складі Летичівського повіту Поділля. Очільником повіту був О. Потоцький.

Про події тих часів у повіті та особу О. Потоцького наведено певні відомості у історико-краєзнавчій літературі, насамперед у працях Л. Баженова і С. Давидчука [3], А. Глушковецького [10], С. Гуменюка [12], О. Кохановського [28], В. Музики [37] та інших.

Олександр Олександрович Потоцький народився 30 серпня 1864 р. в російській православній родині. Його батько був штаб-ротмістром, походив з потомствених дворян Полтавської губернії. З 1883 р. знаходився на військовій службі, у 1886 р. закінчив Одеське піхотне юнкерське училище, тобто отримав середню спеціальну освіту. Служив у 57 Модлінському полку. У 1893 р. вийшов у відставку. З 6 жовтня до 16 листопада 1893 р. знаходився у штаті канцелярії Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора. З 16 листопада 1893 р. призначений кандидатом мирових посередників у Кам'янець-Подільському повітовому присутствію по чиншових справах. Таку ж посаду займав 23 липня-7 жовтня 1896 р. у Гайсинському повіті тієї ж губернії, з 20 листопада 1896 р. до 19 листопада 1897 р. у Черкаському повіті Київської губернії. 19 листопада 1897 р. повертається у Подільську губернію, де працює мировим посередником у Проскурівському та Летичівському повітах до 1902 р. У березні 1902 р.

він став почесним мировим суддею Летичівського судово-мирового округу. На цю посаду він декілька разів призначався і обіймав її до 1 січня 1918 р.

У 1903-1906 рр. був головою правління Проскурівсько-Летичівського сільськогосподарського товариства [1, с. 32], у 1911-1917 рр. – гласним губернського земства [24, с. 38].

О. Потоцький придбав маєтки при с. Коричинці Пилипівські Деражнянської волості та Шеїнці Женишковецької волості Летичівського повіту із загальною кількістю землі в 578 десятин. У першому з них проживало 912 осіб, в другому – 903 особи [31, с. 116. 122]. Веденням господарства в маєтках Потоцький займався сам [11, с. 196, 223].

З проголошенням виборів до Державної Думи брав у них участь. Вибори до I і II Думи він програв. При підготовці виборів до III Думи адміністрація Подільської губернії приклало значні зусилля, використала свої владні можливості, щоб не допустити обрання депутатами осіб неросійської національності. Для обрання «потрібних» депутатів відбулися напередодні з'їзди землевласників та православного духовенства. У Летичівському повіті такий з'їзд відбувся у Деражні. Наслідком стало обрання 1907 р. депутатом III Думи від Подільської губернії деяких членів Комітету російських землевласників, серед яких був О. Потоцький [10, с. 191-121]. На початку роботи III Думи Потоцький увійшов до складу фракції помірковано-правих, з 25 жовтня 1909 р. – Російської національної фракції. Був членом комісій – земельної, з державної оборони, з місцевого самоврядування та доповідачем комісій: з державної оборони, погоджувальної. 18 жовтня 1912 р. обраний депутатом IV Думи від загального складу виборщиків Подільського губернського виборчого зібрання. Входив до складу фракції російських націоналістів і помірковано-правих. У серпні 1915 р. увійшов до групи прихильників П. М. Балашова – російського поміщика-монархіста з Поділля. Член комісій: особового складу, з військових та морських справ, з переселенських справ. Доповідач комісії з військових і морських справ [10, с. 356].

Мав царські нагороди – ордени Св. Станіслава II і III ступеня, Св. Анни II і III степенів. Св. Володимира IV ступеня [46, арк. 24].

Отже, можна стверджувати, що за політичними переконаннями О. Потоцький належав до діячів, які розглядали Україну як складову і невід'ємну частину Російської держави.

Як свідчить у своїх спогадах поміщик з Вінниччини Д. Гейден, О. Потоцький тверезо оцінював ситуацію в країні. За словами Д. Гейдена в 1916 р. «Потоцький передбачав все, що відбудеться в наступному році, говорив і про всі жахи революції і про можливий розвал фронту тощо, так що Стогов почав вважати, що він втратив глузд. Виявилося, що бідний Потоцький мав рацію: на самому початку революції його дружину, яка проживала в Летичеві Подільської губернії згвалтував натовп солдат і мужиків і повісив на міській площі, так що чоловік її ледве не втратив

розуму» [25, с. 11-12]. Варто зазначити, що це, напевно, була друга дружина, тому що в 1907 р. він був вдівцем [10, с. 356]. Від першої дружини мав сина Ігоря (24 лютого 1895 р. - ?) [46, арк. 17-23].

Після революції 1917 р., з огляду на закон від 4 травня 1917 р. про тимчасовий устрій місцевого суду, повноваження Потоцького на посаді почесного мирового судді були завершені 1 січня 1918 р. [46, арк. 24]. Ймовірно після Лютневої революції 1917 р. він повернувся до власного маєтку.

Невідомо, чи був у Летичівському повіті осередок союзу хліборобів-власників, які обрали 29 квітня 1918 р. гетьманом України П. Скоропадського. Офіційно «Летичівський союз земельних власників», серед засновників якого був і О. Потоцький, Вінницький окружний суд зареєстрував 20 серпня 1918 р. [17, арк. 11].

У Летичівському повіті в гетьманській владі були труднощі з призначенням голови адміністрації. 8 травня 1918 р. виконуючим обов'язки повітового старости було призначено Соловійова [38, № 53, 12 червня]. Відомо, що відмовився за сімейними обставинами від цієї посади Л. Бордаков [46, 2], колишній голова повітової земської управи, який був повітовим комісаром у квітні-серпні 1917 р. [20, 1, 29].

22 травня 1918 р. наказом міністра внутрішніх справ Летичівським повітовим старостою був призначений О. Потоцький [46, арк. 8], який 9 червня приступив до виконання обов'язків [46, арк. 10]. Можливо, на вибір кандидатури Потоцького вплинув губернський староста Поділля С. Кисельов, котрий, як і О. Потоцький, був членом Проскурівсько-Летичівського сільськогосподарського товариства, гласним Подільського губернського земства, зрештою, міг знати його як колегу мирового суддю. Сам С. Кисельов був почесним мировим суддею в сусідньому Проскурівському повіті [30, с. 179].

Помічник старости капітан Олексій Миколайович Чаусов (23 травня 1875 р. – ?) походив з дворянин Петроградської губернії, закінчив Петроградське юнкерське училище [46, арк. 12-13].

Летичівським повітовим комендантом залишався полковник А. М. Гончаренко – герой оборони Крут [22, с. 251]. У охоронній сотні коменданта служило 94 особи [44, с. 364].

Летичівський повіт Подільської губернії населяли на 1 січня 1918 р. 234 104 особи, які жили в 8 містечках і 201 селах. Площа повіту становила 2371,7 кв. верст [26, с. 12].

Окрім Летичева, де станом на 1 січня 1918 р. проживало 10 930 осіб, зокрема, статус містечка мали Вовковинці (8 094) і Деражня (5 392). За національним складом на 1 січня 1918 р. у містах і містечках повіту українці становили 23, 61 %, росіяни – 9, 02 %, поляки – 9, 71 %, євреї – 57, 25 %, інші національності – 0, 41 %. У сільській місцевості повіту українців було 83, 18 %, росіян – 3, 18 %, поляків – 1, 39 %, євреїв – 11, 42 %, інших – 0, 53 % [26, с. 4, 20].

О. Потоцький приступив до виконання своїх обов'язків у непростих умовах. Наприкінці 1917 р. майже всі поміщицькі маєтки в повіті зазнали нападів. Ситуація змінилася після приходу

австро-угорських військ. Навесні 1918 р. селяни Летичівського повіту, за донесеннями місцевої влади, підкорялися українському уряду, і були задоволені «спокоєм, який налагоджується» [33, с. 284]. Проте, як показали подальші події, цей спокій був оманливим.

У Летичівському повіті розташовувалися 20, 308, 310 піхотні полки XXV австро-угорського корпусу [52, арк. 209], загальною чисельністю приблизно 10 тис. осіб [29, с. 23]. Вони займалися обеззброєнням селян і здійснювали реквізиції продовольства. Їх дії супроводжувалися репресіями і викликали незадоволення місцевого населення. Так, у Кам'янець-Подільському, Летичівському та Ново-Ушицькому повітах австро-угорські реквізували у селянських господарствах більше як 20 % коней, 18 % великої рогатої худоби [40, с. 128].

З встановленням гетьманату розпочалася реставрація дореволюційних політичних форм і методів управління та соціально-економічних відносин. Так, наприкінці червня 1918 р. всім колишнім волосним старшинам Летичівського повіту було наказано негайно розпочати виконання своїх попередніх обов'язків, тобто як за часів монархії. Старшини викликали до себе сільських старост, призначених до революції, вручили їм печатки, нагрудні знаки і наказали діяти на дореволюційних засадах [42, № 38, 30 іюня].

Місцеві поміщики прагнули пришвидшити процес відновлення власності. Так, 26 травня 1918 р. землевласники Летичівського повіту звернулися з проханням до губернського старости про повернення їхнього майна, забраного селянами [48, арк. 36]. Часто чиновники з проханням про відновлення поміщицької власності зверталися до окупаційних військ. 2 червня С. Кисельов просив командира 155 австро-угорської дивізії допомогти управляючому маєтку княгині Чарторийської (Проскурівський і Летичівський повіти) повернути майно [48, арк. 43]. Власне австро-угорські війська виконували і певні функції органів примусу. Летичівський повітовий комендант в телеграмі губернському коменданту 3 червня 1918 р. повідомляв про арешт австрійською владою «за агітацію в селах» українських соціалістів-революціонерів, членів земської управи Івана Шталька і Якова Голюка [14, арк. 2]. Також окупаційні війська втручалися у громадське життя. Австрійський комендант Деражні заборонив місцевому начальнику Державної варти заарештовувати ксендза Яворовича, якого звинуватили у антидержавних висловах [23, с. 151].

Більшість селянства була незадоволена відновленням поміщицької власності. Ще більше ускладнила відносини між селянами, поміщиками та державою заборона Гетьманом 27 травня 1918 р. свободи торгівлі, запровадження хлібної монополії держави [34, с. 139; 13, арк. 5], яка позбавила селян права вільно розпоряджатися продукцією власного господарства. Про реакцію на ці дії повідомлялося з Летичівського повіту 7 червня 1918 р.: «настрій населення в повіті за останні 3-4 дні значно змінився і більш-менш визначився. До цього часу здавалось людність до чогось нібито придивлялась, розбиралась, а за останні дні, по деяким відомостям виразніше

проявляє незадоволення новими порядками існуючої влади. Де-не-де ширяться чутки про повстання в округах та про агітацію» [14, арк. 20].

Важливим завданням гетьманської влади було налагодження діяльності нової правоохоронної структури – Державної варти. Її начальникам Летичівському повіті призначили Володимира Адамовича Фідлера [51, арк. 31]. Станом на 13 листопада управління старости Летичівського повіту та управління начальника варти складалося кожне з 16 осіб. Повіт було поділено на вартові райони. Крім 175 вартових, в повіті була кінна резервна сотня – 103 вартових [50, арк. 170].

Соціально-економічну політику гетьманату у Летичівському повіті, безпосереднім провідником якої був О. Потоцький, яскраво описано у церковному літописі с. Козачки Летичівського повіту (автор – священник Ф. Гордієвський): «За розпорядженням Повітового Старости селяни, під загрозою розгрому їх присадибних будов, були змушені доставити все пограбоване добро, як-то зерно, худобу, реманент, домашні речі, їх власникам. У деяких приходах здійснювались на площах висікання різками і побиття нагайками загоном австрійських солдат. За запрошеннями поміщиків, в поселення прибували каральні комісії для виявлення і відібрання пограбованого. В повіті була утворена «Земельна Ліквідаційна Комісія», в якій з серпня (за архівними даними, комісія розпочала свою діяльність роботу 18 серпня 1918 р. [54, арк. 55-56] - авт.) здійснювався розгляд позовів (про збитки від погромів і пограбувань) скарг. Збитки в десятки і сотні тисяч звичайно комісією присуджувались і накладались на все поселення, з огляду на важкість в'яснити дійсних винуватців пограбування. За порубку і розграбування 721 дубу з церковного лісу комісією присуджено було вилучити на користь церкви с. Козачок 9 тис. 680 крб. по особливій розкладці на селян: с. Козачок, п. Тирловки, п. Ревухи і хуторів «Анютин» та інших околичних, поблизу церковного лісу, поселень. Це відбулося за постановою судової ліквідаційної комісії від 28 жовтня, з правом апеляції в Губернську Ліквідаційну Комісію з боку відповідачів...» [21, с. 23-24].

Від каральних загонів, зокрема, постраждали села Яблунівка, Вовковинці, Гришки, Кальня-Деражня, Маниківці, Мазники [28, с. 37]. Одним з недоліків гетьманської влади були її небажання та неспроможність налагодити відносини з українською інтелігенцією (земцями і освітяни) і підприємцями (кооператорами). Освітяни краю були об'єднані у Летичівську повітову вчительську спілку, що у жовтні 1917 . приєдналась до відповідної всеукраїнської організації [6, с. 192]. Виникали конфлікти влади з просвітянами та кооператорами. Так, 1 липня 1918 р. в с. Вовковинці Державною вартою було арештовано радовецького кооператора і просвітянина Д. Головчука [15, арк. 11]. Його звинуватили в «більшовизмі» [4, с. 9] і протиурядовій агітації. При обшуку у Д. Головчука на квартирі знайдено 73 екземпляри відозви до селян «Селянська грамота»

із закликом до повстання проти гетьмана. Їх привіз колишній член Центральної Ради студент С. Лященко [49, арк. 239]. Про погляди Головчука залишив свідчення відомий український діяч Є. Чикаленко. Він занотував у своєму щоденнику про зустріч з ним 12 червня 1918 р. як з дописувачем газети «Рада». На думку Чикаленка, він справляв враження дуже інтелігентної людини, яка «заправляла в селі Просвітою, споживчим та кредитовим товариством, які сам і організував. Хоча він має тільки одну десятину землі, але рішуче стоїть не тільки проти соціалізації землі, а й проти переділу землі... Нашому мужикові не землі треба, а доброї «школи». Є. Чикаленко вважав, що Головчук належить до тих діячів на селі, які «національний елемент становлять вище за соціальний» [55, с. 62].

Вкрай напруженими були відносини влади, очолюваної О. Потоцьким, з органами самоврядування. Летичівську народну управу на той час очолював Колесник [47, арк. 37]. Земство здійснювало важливі культурницькі заходи. Кошторис Летичівського повіту на 1918 р. становив 249 692, 93 крб., з яких на освіту виділялось 136 667 крб. [53, арк. 338 зв.-339]. На Вінницький музей Летичівська народна управа виділила 2, 5 тис. крб. [42, № 4, 18 мая]. Завдяки земствам і центральним органам влади в Летичівському повіті було відкрито 6 вищих початкових шкіл. Загалом, Наприкінці 1918 р. у Летичівському повіті було 153 нижчих початкових шкіл, 9 вищих початкових шкіл, 3 середні школи [26, с. 88].

Губернська влада прагнула залучити земства до відновлення дореволюційної шляхової інфраструктури. С. Кисельов 15 липня 1918 р. повідомив голову Вінницького окружного суду, «що одночасно з цим мною відіслано Летичівській повітовій земській управі пропозицію негайно відкрити в м. Держані кінну земську станцію» [16, арк. 123].

У червні-липні 1918 р. були створені ревізійні комісії по перевірці діяльності органів місцевого самоврядування на чолі зі старостами, в Летичеві – Потоцьким. За результатами перевірки Летичівська земська управа була розформована і був призначений її дореволюційний склад [9, с. 247]. Цей склад управи відзначився конфліктами з «Просвітами». У жовтні 1918 р. саме управа категорично заборонила «Просвіті» займати шкільні приміщення. Голова повітової управи віддав розпорядження завідувачу школою не допускати членів організації в школу і проводити там свої заходи [32, с. 93].

Незадоволення політикою влади, зокрема її місцевої адміністрації слугувало політичним опонентам гетьманського режиму. Влада прагнула придушити невдоволення репресіями. Так, зокрема 27-30 серпня 1918 р. відбулися масові арешти, зокрема, у Деражні їх зазнали делегати І Всеукраїнської профспілки [23, с. 153].

Відхід австро-угорських військ, які після революції на батьківщині поверталися додому, яскраво продемонстрував слабкість соціальної бази гетьманського режиму.

Відступаючи, вояки австро-угорських підрозділів грабували поміщицькі маєтки, вимінювали у селян продукти на зброю [45, арк. 240].

Нова ситуація, що склалася в регіоні, сприяла активізації партизанських та повстанських загонів, які діяли ще з літа 1918 р. Їх виникнення було проявом протесту селян щодо політики та дій австро-угорських військ. Ці настрої широко використовували політичні противники влади П. Скоропадського – більшовики та українські партії, представлені раніше в Центральній Раді УНР.

У вересні 1918 р. більшовицький губернський революційний комітет затвердив військовим керівником партизанського руху М. Ткачука, вчителя з Деражні, який служив прапорщиком царської армії [12, с. 35].

Група селян села Зяньківці під керівництвом В. Капітана, влітку відмовилася виконати наказ влади віддати зброю, пішла в ліс, звідки нападала на підводи з продовольством для відправлення залізницею до Австро-Угорщини. В середині літа ця група разом з іншими була об'єднана більшовиками у Деражнянський партизанський загін з 180 осіб під командуванням Д. К. Туза, мешканця Деражні. Він мав певний військовий досвід як колишній унтер-офіцер. У жовтні 1918 р. виник ще один загін, очолюваний більшовиком Л. П. Панасюком із с. Кальна [28, с. 40-41]. У листопаді 1918 р. утворився більшовицький загін С. Н. Шиндера [3, с. 19].

Повстання проти гетьмана проголосила також Директорія УНР. За дорученням протигетьманської опозиції, об'єднаної в Український національний союз, за підготовку повстання в Летичівському повіті Поділля відповідав Я. Гальчевський – отаман Літинського куреня [36, с. 355]. На Деражнянщині владу УНР підтримував загін Щерблюка, сформований у листопаді 1918 р. [28, с. 42].

Придушити антигетьманський рух намагалися урядові сили, очолювані повітовим старостою О. Потоцьким. Проте в середині листопаді більшовицькі партизанські загони захопили Деражню, проголосили радянську владу і створили військово-революційний комітет [3, с. 219]. Надісланий Летичівським повітовим начальником загін зазнав поразки між с. Криничне і Деражною [28, С. 43]. Згодом, повстання поширилося на весь повіт, під контроль було взято залізницю Жмеринка-Деражня-Проскурів та шосейний шлях [40, с. 310]. У Летичівському і Літинському повітах у листопаді 1918 р. діяли понад 20 партизанських загонів, які об'єдналися під керівництвом М. Ревуцького і Н. Сандлера та захопили Летичів і встановили контроль над значною частиною повіту. На цій території 10 (23) листопада 1918 р. було проголошено Летичівську Радянську республіку [7, с. 310; 2, с. 169; 43, с. 83].

Але незабаром у повіті, з приходом військ Директорії, було встановлено владу УНР. 25 листопада 1918 р. Летичівським повітовим комісаром став Маркевич. 27 листопада під Деражною підрозділи повстанців, підконтрольні місцевому Летичівському осередку Українського національного союзу, розбили кінний загін Летичівського повітового старости Потоцького, який

налічував «до 200 чоловік дуже добре озброєний кулеметами, бомбами й ручними гранатами», а його «частина на чолі з самим Потоцьким втікла в напрямку на Волковинці. Частина обеззброїна. Багато ранених прибуває до Летичева. Є чутки, що Потоцький тікає на Літин за підмогою «хліборобів». Про це повідомив від імені голови осередку УНС Чернякин [41, № 7, 29 листопада]. Згодом місцева преса повідомляла про події в Літинському повіті такі факти: «Озброєне селянство затримало скільки злочинців з бувших вартових, які повернулися до дому з розбитого загону Потоцького» [39, № 7, 7 грудня].

За повідомленням бюро армії УНР 29 листопада 1918 р. Летичів названий серед міст, на які поширювалася влада Директорії [5, с. 155].

Отже, діяльність О. Потоцького на посаді Летичівського повітового старости як провідника політики гетьманської влади зазнала краху, оскільки спроба розбудови незалежної гетьманської держави методами царської монархії виявилася абсолютно неконструктивною і була відкинута українським населенням.

Джерела та література:

1. 3-й созыв Государственной Думы: портреты, биографии, автографы. – Санкт-Петербург: издание Н. Н. Ольшанского, 1910.
2. Антонишин А. П. Селянсько-повстанських рух на Поділлі (квітень-листопад 1918 р.) / А. П. Антонишин // Наукові записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Сер. Історія. – Вип. 12. – Вінниця, 2007.
3. Баженов Л. В., Давидчук С. М. Деражнянський район // Історія міст і сіл Української РСР. Хмельницька область. – К., 1971.
4. Баяк М. І. Участь громадських організацій, об'єднань, інтелігенції Поділля в культурно-освітніх перетвореннях 1917-1920 рр. // Освіта, наука і культура на Поділлі. – Кам'янець-Подільський, 2009. – Вип. 13.
5. Бойко О. Д. Протигетьманське повстання 1918 р.: шлях Директорії до влади // Кам'янець-Подільський – остання столиця Української Народної Республіки: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. Кам'янець-Подільський, 6-7 жовтня 2009 р. – Кам'янець-Подільський, 2009.
6. Боровик А. Українізація загальноосвітніх шкіл за часів виборювання державності. (1917-1920 рр.). – Чернігів, 2008.
7. Великий Жовтень і громадянська війна на Україні. – К., 1987.
8. Вітковський В. М. На вістрі часу. Органи державної безпеки України на Вінниччині (Поділлі). 1917-2006 рр. – Вінниця: Континент-ПРИМ, 2007.
9. Галатир В. В. Становище земств у Правобережній Україні за гетьманування П. Скоропадського // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені І. Огієнка. Історичні науки. Вип. 3. До 20-річчя кафедри історії України. – Кам'янець-Подільський, 2010.
10. Глушковецький А. Л. Демократія в провінції: вибори та діяльність депутатів Подільської губернії у Державних Думах Російської імперії: монографія / Анатолій Глушковецький. – Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О. А., 2010.
11. Гульдман В. К. Поместное землевладение в Подольской губернии. – Кам'янець-Подільський: Тип. С. П. Киржацкого, 1903.
12. Гуменюк С. К. Хмельницька область // Історія міст і сіл Української РСР. Хмельницька область. – К., 1971.
13. ДАВіО – Ф. Р.–1196. – Оп. 1. – Спр. 1.
14. ДАВіО. – Ф. Р. – 1196. – Оп. 1. – Спр. 32.

15. ДАВіО. – Ф. 1543. – Оп. 1. – Спр. 4.
16. ДАВіО. – Ф. Д. 172. – Оп. 1 т. 2. – Спр. 293.
17. ДАВіО. – Ф. Д. 172. – Оп. 3. т. 10. – Спр. 747.
18. ДАВіО. – Ф. П. 138. – Оп. 2. – Спр. 26.
19. ДАВіО. – Ф. Р. 2734. – Оп. 1. – Спр. 14.
20. ДАВіО. – Ф. Р. 2734. – Оп. 1. – Спр. 8.
21. Дячок В. Церковний літопис села Козачки Летичівського повіту як джерело до вивчення визвольних змагань на Поділлі у 1917-1920 рр. // Видатні діячі визвольних змагань українського народу (1917-1921 рр.). Матеріали Всеукраїнської наукової конференції 19 січня 2007 р. – Хмельницький, 2008.
22. Завальнюк К. В., Стецюк Т. В. Герой оборони Крут А. М. Гончаренко (1890-1980) і Поділля // Науковий вісник «Меджибіж»: Матеріали Другої науково-краєзнавчої конференції «Стародавній Меджибіж в істотко-культурній спадщині України». / Під ред.. О. Г. Погорільця, Л. В. Баженова, А. М. Трембіцького та ін. – Меджибіж-Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2009. – Ч. 2.
23. Завальнюк О. М., Комарніцький О. Б. Подільські містечка в добу Української революції 1917-1920 рр. – Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2005.
24. Завальнюк О. М., Стецюк В. Б. Земства Поділля в добу української революції 1917-1920 рр. – Кам'янець-Подільський, 2009.
25. Записки графа Д. Ф. Гейдена. (1914-1917 гг.) // Военно-исторический вестник. – Париж, № 40. Ноябрь 1972 г.
26. Календар. Справочна книжка на 1919 р. – Кам'янець-Подільський, 1919.
27. Комарніцький О. Б. «Просвіти» містечок Правобережної України у добу Української революції 1917-1920 рр. // Подільська «Просвіта»: історія і сьогодення: збірник наукових праць за підсумками регіональної науково-краєзнавчої конференції, м. Кам'янець-Подільський, 2-3 червня 2011 р. – Кам'янець-Подільський, 2011.
28. Кохановський О. Б. Деражнянщина у період Української національної революції 1917-1922 років. – Хмельницький, 2008.
29. Кравчук О. М. Австро-угорські війська на Поділлі в травні – серпні 1918 р. // Вісник студентського наукового товариства історичного факультету. Випуск 1. – Вінниця, 2000.
30. Кравчук О. М. Проскурівський період в житті і діяльності Сергія Івановича Кисельова // Матеріали III науково-краєзнавчої конференції «Місто Хмельницький в контексті історії України» / Ред. кол. Баженов Л. В. (голова), Блажевич Ю. І., Єсюнін С. М. (співголова, відповід. редактор) та ін.. – Хмельницький, 2011.
31. Крылов А. Населення места Подольской губернии. Камянец-Подольский: Типография Подольского Губернского Правления, 1905.
32. Кузьміна Н. А. До питання про діяльність просвітянських товариств Поділля у 1917-1918 рр. // Подільська «Просвіта»: історія і сьогодення: збірник наукових праць за підсумками регіональної науково-краєзнавчої конференції, м. Кам'янець-Подільський, 2-3 червня 2011 р. – Кам'янець-Подільський, 2011.
33. Лозовий В. Аграрна революція в Наддніпрянській Україні: ставлення селянства до влади в добу центральної Ради (березень 1917 р. – квітень 1918 р.). Монографія. – Кам'янець-Подільський, 2008.
34. Лозовий В. С. Продовольча політика Української держави П. Скоропадського і селянство. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2004. – Т. 13.
35. Лозовий В. С. Сільське вчительство і влада у період гетьманату (1918 р.) // Освіта, наука і культура на Поділлі. – Кам'янець-Подільський, 2005. – Вип. 5.
36. Малюта О. «Просвіти» і Українська Державність (друга половина XIX – перша половина XX ст.) – К., 2008.
37. Музика В. С. Вовковинці – краплина Вкраїни. – Хмельницький, 2012.
38. Подільські губерніяльні відомості. – 1918.
39. Республіканські вісті. – 1918.

40. Рибак І. В. Наш край в історії України. – Кам'янець-Подільський, 2007.
41. Село. – 1918.
42. Слово Подоліи. – 1918.
43. Супруненко Н. И. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине (1918-1920). – М., 1966.
44. Гинченко Я. Українські збройні сили. Березень 1917 р. – листопад 1918 р. (організація, чисельність, бойові дії). – К., 2009.
45. ЦДАВОУ. – Ф. 1216. Оп.1. – Спр. 76.
46. ЦДАВОУ. – Ф. 1793. – Оп. 1. – Спр. 100.
47. ЦДАВОУ. – Ф. 1793. – Оп. 1. – Спр. 140.
48. ЦДАВОУ. - Ф. 1793. – Оп. 1. – Спр. 153.
49. ЦДАВОУ. – Ф. 1793. – Оп. 1. – Спр. 47.
50. ЦДАВОУ. – Ф. 1793. – Оп. 1. – Спр. 6.
51. ЦДАВОУ. – Ф. 1793. – Оп. 1. – Спр. 94.
52. ЦДАВОУ. – Ф. 2311. – Оп. 1. – Спр. 120.
53. ЦДАВОУ. – Ф. 2311. – Оп. 1. – Спр. 130.
54. ЦДАВОУ. – Ф. 2311. – Оп. 1. – Спр. 139.
55. Чикаленко Є. Щоденник (1918-1919). У 2-х т.: Документально-художнє видання. – К., 2004. – Т. 2.